

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

© Naczelny Sąd Administracyjny, www.nsa.gov.pl [Translation already published on the official website of the Polish Supreme Administrative Court]. Permission to re-publish this translation has been granted by the Polish Supreme Administrative Court for the sole purpose of its inclusion in the Court's database HUDOC

© Naczelny Sąd Administracyjny, www.nsa.gov.pl [Tłumaczenie zostało już opublikowane na oficjalnej stronie Naczelnego Sądu Administracyjnego]. Zezwolenie na publikację tego tłumaczenia zostało udzielone przez Naczelny Sąd Administracyjny wyłącznie w celu zamieszczenia w bazie Trybunału HUDOC

WIELKA IZBA

SPRAWA BAYATYAN przeciwko ARMENII

(Skarga nr 23459/03)

WYROK

STRASBURG

7 lipca 2011 roku

Niniejszy wyrok jest ostateczny, ale może podlegać korekcie wydawniczej.

W sprawie Bayatyan przeciwko Armenii,

Europejski Trybunał Prawa Człowieka, zasiadając jako Wielka Izba w składzie:

Jean-Paul Costa, *Przewodniczący*,
Christos Rozakis,
Nicolas Bratza,
Peer Lorenzen,
Françoise Tulkens,
Nina Vajić,
Lech Garlicki,
Alvina Gyulumyan,
Dean Spielmann,
Renate Jaeger,
Sverre Erik Jebens,
Päivi Hirvelä,
Mirjana Lazarova Trajkovska,
Ledi Bianku,
Mihai Poalelungi,
Nebojša Vučinić,
Guido Raimondi, *sędziowie*,

oraz Vincent Berger, *doradca prawny*¹

obradując na posiedzeniu niejawnym 24 listopada 2010 r. oraz 1 czerwca 2011 r.,

wydać następujący wyrok, który został przyjęty w ostatniej z wymienionych dat:

POSTĘPOWANIE

[Paragrapy 1-8 wyroku pominięte]

FAKTY**I. OKOLICZNOŚCI SPRAWY**

[Paragrapy 9-70 wyroku pominięte i zastąpione tłumaczeniem poniższego streszczenia przygotowanego przez Kancelarię Europejskiego Trybunału Praw Człowieka]

¹ W angielskiej wersji wyroku *Jurisconsult*; we francuskiej wersji wyroku *jurisconsulte*.

Streszczenie stanu faktycznego¹:

Skarżący, Świadek Jehowy uznany za zdolnego do służby wojskowej, poinformował władze, że odmawia służby wojskowej ze względu na przekonania, ale jest gotów odbyć cywilną służbę zastępczą. Po otrzymaniu wezwania do rozpoczęcia służby wojskowej w maju 2001 r. nie stawiał się do odbycia tej służby i tymczasowo opuścił swój dom ze strachu przed przymusowym wcieleniem do wojska. Postawiono mu zarzut uchylania się od służby wojskowej i w 2002 r. został skazany na dwa i pół roku pozbawienia wolności. Został warunkowo zwolniony po odbyciu około dziesięciu i pół miesiąca zasądzanego wyroku. W momencie wystąpienia tych okoliczności faktycznych w Armenii nie obowiązywał żaden przepis prawa przewidujący cywilną służbę zastępczą dla osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania.]

PRAWO

I. ZARZUT NARUSZENIA ART. 9 KONWENCJI

71. Skarżący utrzymywał, że wyrok skazujący za odmowę służby wojskowej naruszył art. 9 Konwencji, który stanowi, co następuje:

„1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.

2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności oraz ochronę praw i wolności innych osób.”

¹ Źródło: Nota informacyjna na temat orzecznictwa Trybunału nr 143, lipiec 2011 (*Information Note on the Court's case-law No. 143, July 2011*)

A. Wyrok Izby

72. W swoim wyroku z dnia 27 października 2009 r. Izba w pierwszej kolejności zwróciła uwagę na to, że większość Państw-Członków Rady Europy przyjęła przepisy prawa ustanawiające służbę zastępczą dla osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania. Jednakże art. 9 musi być interpretowany w świetle art. 4 § 3 lit.(b) Konwencji¹, który pozostawia poszczególnym Układającym się Stronom wybór, czy uznać odmowę służby wojskowej ze względu na przekonania. Dlatego też fakt, że większość Układających się Stron uznała to prawo, nie może być podstawą, by stwierdzić, że Układająca się Strona, która nie uznaje tego prawa, narusza ciężące na niej obowiązki wynikające z Konwencji. Czynniki te nie mogą więc być brane pod uwagę przy ewolucyjnej interpretacji Konwencji. Izba stwierdziła, że w takich okolicznościach art. 9 nie gwarantuje prawa do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania, a więc nie ma on zastosowania do sprawy skarżącego. Stwierdziła też, że w świetle braku zastosowania art. 9, nie można uznać działania władz za naruszające ciężące na nich obowiązki wynikające z Konwencji w związku ze skazaniem skarżącego za odmowę służby wojskowej.

B. Oświadczenia stron

1. Skarżący

(a) Zastosowanie art. 9

73. Skarżący wniósł, że poprzez odmowę zastosowania doktryny „żywego instrumentu” Izba zdefiniowała interpretację Europejskiej Komisji Praw Człowieka, zgodnie z którą art. 4 § 3 litera (b) ogranicza zastosowanie art. 9 do osób odmawiających służby wojskowej bez uzasadnienia lub wyjaśnienia. Jednakże art. 4 § 3 litera (b) nie może być w sposób uprawniony użyty do zanegowania prawa do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem na podstawie art. 9, w szczególności w przypadku Armenii, która od 2000 r. zobowiązała się prawnie, by uznawać odmowę służby wojskowej ze względu na przekonania. Powołując się na prace przygotowawcze (*travaux préparatoires*), skarżący stwierdził, że nigdy nie było intencji powiązania art. 4 § 3 litera (b) z art. 9. Jedynym celem tego przepisu jest wyznaczenie zakresu prawa gwarantowanego przez art. 4 § 2 i ani nie uznaje on, ani nie wyłącza prawa do odmowy działania

¹ Odnosne elementy art. 4 Konwencji stanowią, co następuje: „2. Od nikogo nie można wymagać świadczenia pracy przymusowej lub obowiązkowej. 3. W rozumieniu tego artykułu pojęcie „pracy przymusowej lub obowiązkowej” nie obejmuje: ... (b) żadnej służby o charakterze wojskowym, ani służby wymaganej zamiast służby wojskowej w krajach, które uznają odmowę służby wojskowej ze względu na przekonania.”

sprzecznego z własnym sumieniem. Art. 4 § 3 litera (b) nie jest stosowany w związku z innymi postanowieniami Konwencji i nie istnieje powód, by stosować go w związku z art. 9. Jeżeli art. 9 miał nie mieć zastosowania do osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania, autorzy Konwencji mogli w prosty sposób zawrzeć takie ograniczenie w jej treści. Dlatego też, decydując o zastosowaniu art. 9 do osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania, Trybunał nie wywodziłby z Konwencji prawa, które nie zostało w niej zawarte.

74. Zdaniem skarżącego obecne warunki przemawiają za uznaniem prawa do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem na podstawie art. 9, ze względu na stopniowe uznawanie tego prawa niemal we wszystkich Państwach-członkach Rady Europy. Konsensus ten jest także odzwierciedlony w stanowisku organów Rady Europy i Unii Europejskiej. Ponadto uznanie prawa do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem stało się jednym z warunków wstępnych dla nowych Państw-członków dążących do wstąpienia do Rady Europy. Co więcej, Izba nie uwzględniła istotnych zmian dotyczących tej kwestii, które zaszły przed organami Organizacji Narodów Zjednoczonych, w tym interpretacji wydanej przez Komitetu Praw Człowieka ONZ w odniesieniu do odpowiednich postanowień Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych. Istnieje potrzeba wyjaśnienia stanowiska Trybunału w tej kwestii, jako że zawsze to Komisja odmawiała zastosowania art. 9 wobec osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania, a nie Trybunał. Ponadto odniesienie się przez Izbę do stanowiska Komisji było zarówno nieodpowiednie, jako że było sprzeczne z przedmiotem i celem Konwencji, jak i niecelne, jako że ewolucję w kierunku uznania prawa do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem można zauważyć nawet w stanowisku Komisji. Skarżący wniósł w końcu, że kwestia ta wykracza poza jego sprawę ze względu na fakt, że ma ona poważne konsekwencje oddziałujące na setki młodych mężczyzn w podobnej sytuacji w Radzie Europy oraz na tysiące innych na całym świecie.

(b) Zgodność z art. 9

75. Skarżący wniósł, że wydanie wobec niego wyroku skazującego stanowiło ingerencję w jego prawo do uzewnętrzniania swoich przekonań religijnych. Ingerencja ta nie była dozwolona na mocy przepisów prawa, jako że poprzez skazanie go władze armeńskie działały w naruszeniu prawnie wiążącego obowiązku, którego podjęły się w momencie dołączenia do Rady Europy, a mianowicie obowiązku ułaskawienia wszystkich osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania, skazanych na kary więzienia. Ten obowiązek międzynarodowy stał się integralną częścią krajowego systemu prawnego Armenii i od tego czasu wszystkie osoby odmawiające służby wojskowej ze względu na przekonania mogły

rozsądnie oczekiwać zwolnienia z tego obowiązku i otrzymania ewentualnej możliwości odbycia cywilnej służby zastępczej. W związku z powyższym krajowe przepisy prawa nie były wystarczająco dokładne, jako że nie były one zharmonizowane z prawnie wiążącymi obowiązkami międzynarodowymi Armenii.

76. Skarżący wniósł także, że ingerencja ta nie była zgodna z przepisami prawa również ze względu na fakt, że po staniu się stroną Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, Armenia nie zachowała zgodności z art. 18 tego Paktu i późniejszym orzecznictwem Komitetu Praw Człowieka ONZ, stosownie do Ustawy o wolności sumienia i organizacjach religijnych (zob. paragraf 44 powyżej).

77. Skarżący stwierdził także, że ingerencja ta nie była konieczna w społeczeństwie demokratycznym. Po pierwsze, całkowicie niekonieczny w społeczeństwie demokratycznym był fakt, że skarżący – jako osoba odmawiająca służby wojskowej ze względu na przekonania, który współegzystował w pokoju ze swoimi sąsiadami i nie figurował w rejestrze karnym – został pozbawiony wolności i potraktowany jak niebezpieczny przestępca. W szczególności poddano go napastliwej procedurze przeszukania, aresztowano i zamknięto w celi bez pościeli, z sześcioma innymi osobami zatrzymanymi za różne zbrodnie, a także poddano go znieważeniu i obelgom słownym ze strony strażników. Po drugie, biorąc pod uwagę fakt, że jedynie korzystał on z podstawowego prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania, poddano go całkowicie niewspółmiernej karze i traktowaniu. Po trzecie, nałożenie na skarżącego kary pozbawienia wolności nie było konieczne również ze względu na fakt, że władze armeńskie ułaskawiły inne osoby znajdujące się w podobnej sytuacji. Ponadto wojskowa ochrona kraju nie uległaby dezorganizacji i osłabieniu w przypadku nieukarania takich osób, jak skarżący. Tym bardziej, że w 2007 r. Armenia posiadała 125.000 aktywnych oraz 551.000 potencjalnych żołnierzy poborowych, podczas gdy pozbawionych wolności zostało jedynie 41 Świadków Jehowy. Co więcej, od 2002 r. jedynie trzy osoby fizyczne przynależące do innych religii zdecydowały się odmówić służby wojskowej ze względu na przekonania. Tak nieznaczna liczba nie mogła mieć negatywnego wpływu na zdolność wojskową Armenii.

2. Rzqd

(a) Zastosowanie art. 9

78. Rząd podniósł, że prawa gwarantowane przez Konwencję oraz Konstytucję Armenii, włącznie z prawem do wolności myśli, sumienia i wyznania, powinny być stosowane do wszystkich na tych samych zasadach i bez dyskryminacji. Skarżący jako obywatel Armenii był zobowiązany na mocy Konstytucji, by odbyć obowiązkową służbę wojskową niezależnie od

przekonań religijnych, a wykonanie takiego obowiązku nie mogło być uznane za ingerencję w jego prawa. Przepisy prawa nie zawierają wyjątku od obowiązku odbycia służby wojskowej na tej podstawie, że dana osoba jest Świadkiem Jehowy. Dlatego też odstępstwo od obowiązkowej służby wojskowej na podstawie nieprzewidzianej w przepisach prawa stanowiłoby naruszenie zasady równości i niedyskryminacji.

79. Rząd przyznał, że Konwencja jest „żywym instrumentem”. Jednakże to, czy art. 9 Konwencji ma zastosowanie w obecnej sprawie, musi być rozważone w świetle interpretacji Konwencji w formie obowiązującej w momencie wystąpienia okoliczności faktycznych. Skarżący został skazany w latach 2001-2002, co wówczas było zgodne z podejściem społeczności międzynarodowej, a także było uznawane za zgodne z prawem i uzasadnione w oparciu o postanowienia Konwencji, zgodnie z jej interpretacją przez Komisję i Trybunał. W sprawach *Peters przeciwko Holandii* (skarga nr 22793/93, decyzja Komisji z dnia 30 listopada 1994 r., nieraportowana) oraz *Heudens przeciwko Belgii* (skarga nr 24630/94, decyzja Komisji z dnia 22 maja 1995 r., nieraportowana), które stanowiły najnowsze decyzje w tej kwestii, Komisja stwierdziła, że prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania zagwarantowane przez art. 9 nie dotyczy zwolnienia z obowiązku służby wojskowej na podstawach religijnych lub politycznych. Trybunał nie uznał zastosowania art. 9 nawet w jednym ze swoich niedawnych wyroków, w którym stwierdził, że nie zachodzi potrzeba rozpatrzenia tej kwestii (na przykład w sprawie *Thlimmenos przeciwko Grecji* [Wielka Izba], skarga nr 34369/97, § 43, ETPC 2000-IV, oraz w sprawie *Ülke przeciwko Turcji*, skarga nr 39437/98, §§ 53-54, 24 stycznia 2006 r.). Władze armeńskie działały więc zgodnie z wymogami Konwencji. Mając na uwadze utrwalone orzecznictwo w tym względzie, władze nie mogły przewidzieć możliwości nowej interpretacji art. 9 Konwencji przez Trybunał, a co za tym idzie sprawić, by podjęte przez nie działania były zgodne z takim potencjalnym „nowym podejściem”.

80. Rząd przyznał, że większość Państw-członków Rady Europy przyjęła przepisy prawa ustanawiające różnego rodzaju służby zastępcze dla osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania. Jednakże nie można pominąć postanowień art. 4 § 3 litera (b), które wyraźnie pozostawiają kwestię uznania odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania w gestii poszczególnych Układających się Stron, a fakt, że większość z tych Państw uznała to prawo, nie może być za podstawę przyjęcia, że Układająca się Strona, która wspomnianego prawa nie uznała, naruszyła obowiązki wynikające z Konwencji. Podsumowując, art. 9 interpretowany w świetle art. 4 § 3 litera (b) nie gwarantuje prawa do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania, tak więc nie doszło do ingerencji w prawa skarżącego gwarantowane art. 9.

81. Rząd stwierdził także, że w Armenii istnieje obecnie około sześćdziesiąt organizacji religijnych, w tym Świadkowie Jehowy, dziewięć

gałęzi organizacji religijnych oraz jedna agencja. Jeżeli każda z nich twierdziłaby, że służba wojskowa jest sprzeczna z jej przekonaniami religijnymi, spowodowałoby to sytuację, w której nie tylko Świadkowie Jehowy, ale także inne organizacje mogłyby odmówić wykonania ciężącego na nich obowiązku obrony ojczyzny. Ponadto członkowie Świadków Jehowy lub inne organizacje religijne mogłyby w podobny sposób przykładowo stwierdzić, że płacenie podatków i cel jest sprzeczne z ich przekonaniami religijnymi, a Państwo nie mogłoby ich skazać, jako że stanowiłoby to naruszenie art. 9. Takie podejście jest nie do przyjęcia w świetle faktu, że dana osoba może zostać członkiem którejś z tych organizacji w celu uniknięcia spełnienia obowiązku względem Państwa.

82. W odniesieniu do obowiązków podjętych przez Armenię w momencie wstąpienia do Rady Europy, Rząd podniósł, że dnia 17 grudnia 2003 r. przyjęto Ustawę o służbie zastępczej. Władze uznały więc możliwość odstępstwa od służby wojskowej na podstawie przekonań religijnych, zapewniając osobom odmawiającym służby wojskowej ze względu na przekonania alternatywne środki do wypełnienia ciężących na nich obowiązków konstytucyjnych. Dlatego też obecnie osoby odmawiające służby wojskowej ze względu na przekonania są skazywane wyłącznie w przypadku, gdy odmawiają także odbycia służby zastępczej. Co do obowiązku ułaskawienia wszystkich skazanych na karę pozbawienia wolności osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania, Rząd stwierdził, że władze spełniły ten obowiązek poprzez zwolnienie skarżącego z obowiązku odbycia nałożonej kary. W szczególności, skarżący, który został skazany na dwa i pół roku pozbawienia wolności, został zwolniony sześć miesięcy po decyzji Sądu Kasacyjnego.

(b) Zgodność z art. 9

83. Rząd podniósł, że nawet zakładając, iż doszło do ingerencji w prawa skarżącego gwarantowane przez art. 9, ingerencja ta była uzasadniona. Po pierwsze była dozwolona na mocy przepisów ustawy. W szczególności, obowiązek odbycia służby wojskowej w wojsku armeńskim, ciężący na każdym obywatelu armeńskim między 18 a 27 rokiem życia, uznanym za sprawnego fizycznie, był przewidziany przez art. 47 Konstytucji oraz ustępy 3 i 11 Ustawy o odpowiedzialności wojskowej. Co więcej art. 75 kodeksu karnego przewidywał karę za uchylanie się od służby wojskowej. Te przepisy prawne były zarówno dostępne, jak i wystarczająco dokładne. Ponadto prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem nie było uznawane przez przepisy prawa armeńskiego w momencie wystąpienia okoliczności faktycznych sprawy.

84. Po drugie ingerencja była konieczna w społeczeństwie demokratycznym. Jedną z podstawowych zasad każdego społeczeństwa

demokratycznego jest to, by wszyscy obywatele byli uprawnieni do wszystkich praw i wolności oraz poddani obowiązkom przewidzianym przez Konstytucję i przepisy ustaw bez dyskryminacji na jakiejkolwiek podstawie. Dlatego też niewątpliwie spowodowałyby to bardzo poważne konsekwencje dla porządku publicznego, gdyby władze zezwoliły wyżej wymienionym sześćdziesięciu organizacjom na interpretowanie przepisów prawa obowiązujących w momencie wystąpienia okoliczności faktycznych i przestrzeganie ich zgodnie z własnymi przekonaniem religijnymi. Najważniejszym zadaniem władz w tych okolicznościach jest zapewnienie równego zastosowania przepisów prawa w stosunku do wszystkich obywateli armeńskich, niezależnie od wyznawanej przez nich religii, czego nie należy interpretować jako ingerencji niezgodnej z postanowieniami Konwencji.

3. *Stanowisko interwenientów ubocznych*

(a) *Wspólne uwagi złożone przez Amnesty International, Consience and Peace Tax International, Friends World Committee for Consultation (Quakers), International Commission of Jurists, oraz War Resister's International*

85. Organizacje interweniujące przedstawiły ogólny zarys stopniowego uznawania prawa do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem na szczeblu międzynarodowym i regionalnym. Na szczeblu międzynarodowym skupiły się one głównie na zmianach w orzecznictwie Komitetu Praw Człowieka ONZ i jego interpretacji odpowiednich postanowień Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, a mianowicie interpretacji zawartej w jego Uwagi Ogólnej nr 22, oraz w sprawie *Yeo-Bum Yoon i Myung-Jin Choi* (zob. paragrafy 62-64 powyżej). Ponadto odniosły się także do zmian w orzecznictwie innych organów Organizacji Narodów Zjednoczonych, takich jak Komisja Praw Człowieka Organizacji Narodów Zjednoczonych i Grupa Robocza ds. Arbitralnych Zatrzymań (zob. paragrafy 58 i 64 powyżej).

86. Na szczeblu regionalnym organizacje interweniujące odniosły się w szczególności do spraw przed organami Rady Europy, a w szczególności do ich zaleceń w sprawie uznania i większej ochrony prawa do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem (zob. paragrafy 51-55 powyżej). Zaznaczyły także, że prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem zostało wyraźnie uznane przez postanowienia art. 10 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej oraz art. 12 Iberoamerykańskiej Konwencji Praw Młodych Ludzi (zob. paragrafy 57 i 69 powyżej). Wreszcie w 2005 r. poprzez zatwierdzenie polubownego rozstrzygnięcia sporu między stroną skarżącą a Boliwią, Międzyamerykańska Komisja Praw Człowieka uznała ewoluujący charakter

prawa do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem i wyrażnie odniosła się do Uwagi Ogólnej nr 22 Komitetu Praw Człowieka ONZ (zob. paragraf 68 powyżej).

87. Organizacje interweniujące wniosły także, że art. 9 § 2 Konwencji nie zezwala na ograniczenie wolności do uzewnętrzniania wyznania lub przekonań danej osoby na podstawie bezpieczeństwa narodowego. Zaznaczyły, że w sprawie *Yeo-Bum Yoon i Myung-Jin Choi* (op. cit.), Komitet Praw Człowieka ONZ – stwierdzając, że doszło do ingerencji w prawa skarżących zagwarantowane przez art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych – orzekł, że ingerencja nie była konieczna oraz że doszło do naruszenia tego postanowienia.

88. Organizacje interweniujące stwierdziły, że mając na uwadze praktycznie uniwersalne uznanie prawa do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem przez Państwa-Członków Rady Europy oraz powyższe ustalenia Komitetu Praw Człowieka ONZ, niedopełnienie przez Państwo obowiązku ustanowienia przepisu zezwalającego na odmowę działania sprzecznego z własnym sumieniem stanowiło ingerencję, która nie może zostać uzasadniona w oparciu o art. 9 § 2. Organizacje interweniujące stwierdziły, powołując się na zdania odrębne w sprawach *Tsirlis i Kouloumpas przeciwko Grecji* (29 maja 1997 r., ETPC 1997-III) oraz *Thlimmenos* (op. cit.), że nawet podejście Komisji do przedmiotowej kwestii spornej ewoluowało przez lata. Wszystkie powyższe uwagi opowiadały się za ochroną prawa do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, na gruncie art. 9.

(b) Europejskie Stowarzyszenie Chrześcijańskich Świadków Jehowy

89. Organizacje interweniujące podniosły, że Świadkowie Jehowy stanowią znany odłam chrześcijaństwa, który opiera się na przywiązaniu do wysokich standardów moralnych oraz odmowie stosowania broni przeciwko innemu człowiekowi. Zazwyczaj dopuszczają oni służbę zastępczą, pod warunkiem, że nie narusza ona tych podstawowych wartości, w tym poprzez nadzór władz wojskowych lub dążenie do realizacji działań lub celów militarnych. Świadkowie Jehowy w przeszłości podlegali różnym formom kar z tytułu odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania, zwłaszcza w czasie wojny. Jednakże powojenne zmiany w wielu krajach europejskich doprowadziły do stopniowego wprowadzenia cywilnej służby zastępczej oraz zniesienia obowiązkowej służby wojskowej.

90. Organizacje interweniujące zarzuciły także, że w Armenii nie istnieje możliwość odbycia prawdziwie cywilnej służby zastępczej, wolnej od kontroli i nadzoru wojska, a młodzi Świadkowie Jehowy nadal sprzeciwiają się takiej służbie ze względów sumienia i są poddawani karze pozbawienia wolności. Pomiędzy 2002 a 2010 r. skazane zostały 273 osoby, a obecnie 72 osoby odbywają kary w wymiarze od 24 do 36 miesięcy pozbawienia

wolności. Osoby te są także prześladowane na inne sposoby, takie jak odmowa wydania paszportu, bez którego niemożliwe jest uzyskanie zatrudnienia, otworzenia rachunku bankowego czy nawet zawarcia związku małżeńskiego.

91. Podsumowując, organizacje interweniujące wezwały Wielką Izbę do zastosowania doktryny żywego instrumentu oraz dostosowanie orzecznictwa do aktualnych warunków. Twierdziły, że wymagania obronne Państw-członków nie mają dłużej zastosowania na poziomie obowiązującym w momencie podejmowania wcześniejszych orzeczeń w tej kwestii oraz że potrzeba wprowadzenia uregulowań na rzecz służby wojskowej może zostać zrealizowana przez Państwa członkowskie bez nadawania im charakteru nadrzędnego wobec praw gwarantowanych art. 9.

C. Ocena Trybunału

1. Zastosowanie art. 9

92. Rząd kwestionował zastosowanie art. 9 w sprawie skarżącego, powołując się na orzecznictwo Komisji, podczas gdy skarżący i interwenienci uboczni twierdzili, że orzecznictwo to jest nieaktualne i wnosili o dostosowanie go do obecnych warunków.

(a) Podsumowanie odpowiedniego orzecznictwa

93. Trybunał zauważył, że wstępne stanowisko Europejskiej Komisji Praw Człowieka zostało sformułowane w sprawie *Grandrath przeciwko Republice Federalnej Niemiec* (skarga nr 2299/64, Sprawozdanie Komisji z dnia 12 grudnia 1966 r., Rocznik, tom 10, s. 626) dotyczącej Świadka Jehowy dążącego do uzyskania zwolnienia nie tylko od służby wojskowej, ale także od cywilnej służby zastępczej. Podniósł on zarzut naruszenia art. 9 Konwencji na tej podstawie, że władze nałożyły na niego obowiązek odbycia służby sprzecznej z jego sumieniem i wyznaniem oraz ukarały go za odmowę odbycia takiej służby. Komisja na wstępie zauważyła, że mimo, iż art. 9 gwarantuje prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania w zakresie ogólnym, art. 4 Konwencji zawiera postanowienie, które wyraźnie odnosi się do kwestii obowiązkowej służby odbywanej zamiast służby wojskowej w przypadku osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania. Komisja stwierdziła, że skoro art. 4 wyraźnie uznaje, że wobec osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania zamiast służby wojskowej zastosowana może być służba cywilna, postanowienia Konwencji nie upoważniają danej osoby do zwolnienia od takiej służby na podstawie sprzeciwu w oparciu o klauzulę sumienia. Komisja za zbędne uznała rozpatrzenie wszelkich kwestii dotyczących interpretacji pojęcia „wolności sumienia i wyznania” użytego

w art. 9 i rozpatrując to postanowienie odrębnie stwierdziła, że nie doszło do jego naruszenia.

94. Podobnie, w sprawie *X. przeciwko Austrii* (skarga nr 5591/72, decyzja Komisji z dnia 2 kwietnia 1983 r., Zbiór nr 42, s. 161) Komisji stwierdziła, że interpretując art. 9 Konwencji wzięła także pod uwagę postanowienia art. 4 § 3 litera (b) Konwencji, który stanowi, że praca przymusowa lub obowiązkowa nie powinna obejmować „żadnej służby o charakterze wojskowym, bądź służby wymaganej zamiast służby wojskowej w tych krajach, które uznają odmowę służby wojskowej ze względu na przekonania”. Zawarcie słów „w krajach, które uznają odmowę służby wojskowej ze względu na przekonania” w art. 4 § 3 litera (b), to w gestii Wysokich Układających się Stron pozostawiono wybór, czy uznać odmowę służby wojskowej ze względu na przekonania oraz czy, w przypadku jej uznania, umożliwić odbycie służby zastępczej. Z tego powodu Komisja uznała, że art. 9, interpretowany z uwzględnieniem art. 4 § 3 litera (b), nie nakłada na Państwo obowiązku uznania odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania, a co za tym idzie wprowadzenia specjalnych ustaleń na potrzeby wykonania prawa osób do wolności sumienia i wyznania w zakresie, w jakim wpływa ono na ciążący na tych osobach obowiązek odbycia służby wojskowej. W związku z powyższym artykuły te nie uniemożliwiały karania osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania Państwu, które takich osób nie uznawało.

95. Podejście to zostało potwierdzone przez Komisję w późniejszym czasie w sprawie *X przeciwko Republice Federalnej Niemiec*, dotyczącej złożenia przez skarżącego sprzeciwu sumienia wobec cywilnej służby zastępczej (skarga nr 7705/76, decyzja Komisji z dnia 5 lipca 1977 r., Zbiór Decyzji i Sprawozdań (DR) nr 9, s. 196). W sprawie *Osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania przeciwko Danii* (skarga nr 7565/76, decyzja Komisji z dnia 7 marca 1977 r., DR nr 9, s. 117) Komisja przypominała, że prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem nie znajduje się wśród praw i wolności gwarantowanych przez Konwencję. W sprawie *A przeciwko Szwajcarii* (skarga nr 10640/83, decyzja Komisji z dnia 9 maja 1984 r., DR nr 38, s. 219) Komisja potwierdziła swoje stanowisko i dodała, że ani nałożenie na stronę skarżącą wyroku z tytułu odmowy służby wojskowej ani fakt, że wyrok ten nie został zawieszony, nie mógł stanowić naruszenia art. 9.

96. Stwierdzenie, że Konwencja nie gwarantuje prawa do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zostało podtrzymane przez Komisję w kilku kolejnych sprawach (zob. sprawę *N. przeciwko Szwecji*, skarga nr 10410/83, decyzja Komisji z dnia 11 października 1984 r., DR nr 40, s. 203; zob. także *mutatis mutandis* sprawę *Autio przeciwko Finlandii*, skarga nr 17086/90, decyzja Komisji z dnia 6 grudnia 1991 r., DR nr 72, s. 245; sprawę *Peters*, op. cit.; oraz sprawę *Heudens*, op.cit.). Niemniej jednak w tych sprawach Komisja była gotowa uznać, że za wyjątkiem powyższych

zasad stan faktyczny wchodził w zakres działania art. 9, a więc konieczne było rozpatrzenie zarzutów dyskryminacji wniesionych przez skarżących w oparciu o art. 14 Konwencji.

97. Kwestia skazania za odmowę służby wojskowej ze względu na przekonania została wniesiona przed Trybunał w dwóch sprawach. Jednakże w obu tych sprawach Trybunał nie uznał za konieczne rozpatrzenia problemu zastosowania art. 9 i zdecydował się rozpatrzyć tę kwestię w oparciu o pozostałe postanowienia Konwencji, a mianowicie art. 14 i art. 3 (zob. sprawę *Thlimmenos*, op. cit., §§ 43 i 53, oraz sprawę *Ülke*, op. cit., §§ 53 i 54 oraz 63-64).

(b) Czy istnieje potrzeba zmiany orzecznictwa

98. Mimo że zasada pewności prawa, jego przewidywalności oraz równości wobec prawa wymagają, aby Trybunał zasadniczo nie odstępował, nie posiadając ku temu ważnych powodów, od precedensów ustanowionych w swoich poprzednich orzeczeniach, to niezastosowanie przez Trybunał dynamicznego, ewolucyjnego podejścia skutkowałoby ograniczeniem procesu reformowania i udoskonalania prawa (zob. *Vilho Eskelinen i Inni przeciwko Finlandii* [Wielka Izba], skarga nr 63235/00, § 56, ETPC 2007-IV, oraz sprawę *Micallef przeciwko Malcie* [Wielka Izba], skarga nr 17056/06, § 81, ETPC 2009-...). Dlatego też zasadnicze znaczenie ma, aby postanowienia Konwencji były interpretowane i stosowane w sposób, który sprawi, że zawarte w nich prawa będą praktyczne i skuteczne, a nie teoretyczne i iluzoryczne (zob. sprawę *Stafford przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [Wielka Izba], skarga nr 46295/99, § 68, ETPC 2002-IV, oraz sprawę *Christine Goodwin przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [Wielka Izba], skarga nr 28957/95, § 74, ETPC 2002-VI).

99. Trybunał zauważył, że w przeciwieństwie do Komisji, która odmówiła zastosowania tego artykułu do takich osób, Trybunał przed niniejszą sprawą nigdy nie wydał orzeczenia w sprawie zastosowania art. 9 do osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania. Odmawiając takiego zastosowania Komisja ustaliła związek między art. 9 a art. 4 § 3 lit. (b) Konwencji, stwierdzając że drugi z tych artykułów pozostawia w gestii Układających się Stron wybór, czy uznać prawo do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania. W związku z powyższym osoby odmawiające służby wojskowej ze względu na przekonania zostały wyłączone z zakresu ochronnego art. 9, który nie mógł być interpretowany jako gwarantujący wolność od oskarżenia z tytułu odmowy służenia w armii.

100. Jednakże Trybunał nie jest przekonany, że taka interpretacja art. 4 § 3 lit. (b) odzwierciedla prawdziwy cel i znaczenie tego postanowienia. Trybunał zauważył, że w art. 4 § 3 lit. (b) pojęcie „pracy przymusowej lub obowiązkowej” zakazanej na mocy art. 4 § 2 nie obejmuje „służby o

charakterze wojskowym ani służby wymaganej zamiast służby wojskowej w krajach, które uznają odmowę służby wojskowej ze względu na przekonania”. W tym względzie Trybunał również zwraca uwagę na prace przygotowawcze nad art. 4, których ustęp 23 stanowi, co następuje: „w literze [(b)], klauzula dotycząca osób odmawiających odbycia służby wojskowej ze względu na przekonania miała na celu wskazanie, że żadna służba wojskowa wymagana od tych osób nie będzie wchodzić w zakres pracy przymusowej ani obowiązkowej. Jako że pojęcie odmowy odbycia służby wojskowej ze względu na przekonania nie było uznane w wielu krajach, dodane zostało sformułowanie "w krajach, które uznają odmowę służby wojskowej ze względu na przekonania”. Zdaniem Trybunału materiały prac przygotowawczych potwierdzają, że wyłącznym celem art. 4 § 3 litera (b) jest zapewnienie dalszego wyjaśnienia pojęcia „pracy przymusowej lub obowiązkowej”. Samo w sobie nie uznaje ani nie wyłącza ono prawa do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania, a więc nie powinno ograniczać zakresu praw zagwarantowanych art. 9.

101. Jednocześnie Trybunał ma na uwadze fakt, że wąska interpretacja art. 9 stosowana przez Komisję stanowiła odzwierciedlenie idei dominujących w danym momencie. Niemniej jednak Trybunał uznaje, że minęło wiele lat od momentu przedstawienia przez Komisję argumentacji wyłączającej prawo do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania z zakresu art. 9 w sprawach *Grandrath przeciwko Federalnej Republice Niemiec* oraz *X. przeciwko Austrii*. Mimo że uzasadnienie to zostało przy wielu późniejszych okazjach potwierdzone przez Komisję, jej ostatnia decyzja w tym zakresie została wydana w 1995 r. Od tamtego czasu doszło do wielu ważnych zmian zarówno w krajowych systemach prawnych Państw-członków Rady Europy, jak również na szczeblu międzynarodowym.

102. W związku z tym Trybunał przypomina, że Konwencja jest żywym instrumentem, który musi być interpretowany w świetle bieżących warunków i idei dominujących w Państwach demokratycznych (zob. m.in. sprawę *Tyrer przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, 25 kwietnia 1978 r., § 31, Seria A nr 26; sprawę *Kress przeciwko Francji* [Wielka Izba], skarga nr 39594/98, § 70, ETPC 2001-VI; oraz sprawę *Christine Goodwin*, op. cit., § 75). Jako że jest to przede wszystkim system ochrony praw człowieka, Trybunał musi mieć na uwadze ulegające zmianie warunki w Układających się Państwach i reagować, na przykład, na wszelki pojawiający się konsensus dotyczący standardów, które należy osiągnąć (zob. sprawę *Stafford*, op. cit., § 68, oraz sprawę *Scoppola przeciwko Włochom (nr 2)* [Wielka Izba], skarga nr 10249/03, § 104, ETPC 2009-...). Ponadto, określając znaczenie pojęć i wyrażeń w tekście Konwencji, Trybunał może i musi wziąć pod uwagę elementy prawa międzynarodowego innego niż przepisy Konwencji oraz interpretację tych elementów przez organy właściwe. Konsensus kształtujący się na podstawie wyspecjalizowanych

instrumentów międzynarodowych może stanowić istotną kwestię dla Trybunału przy interpretowaniu postanowień Konwencji w poszczególnych sprawach (zob. sprawę *Demir i Baykara przeciwko Turcji* [Wielka Izba], skarga nr 34503/97, § 85, 12 listopada 2008 r.).

103. Trybunał zauważa, że pod koniec lat 80-tych i 90-tych XX wieku istniała oczywista tendencja wśród Państw europejskich, zarówno tych będących Państwami-Członkami Rady Europy, jak również tych, które dołączyły do niej w późniejszym czasie, by uznawać prawo do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania (zob. paragraf 47 powyżej). Ogólnie rzecz biorąc, dziewiętnaście spośród Państw, które nie uznały jeszcze prawa do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania wprowadziło to prawo do swoich krajowych systemów prawnych mniej więcej w tym samym czasie, w którym wydana została ostatnia decyzja Komisji w tym zakresie. Dlatego też w momencie dojścia do domniemanej ingerencji w prawa skarżącego wynikające z art. 9, a mianowicie w 2002-2003 r., poza Armenią jedynie cztery inne Państwa członkowskie nie zapewniały możliwości ubiegania się o status osoby odmawiającej służby wojskowej ze względu na przekonania, choć trzy z tych Państw wprowadziły to prawo do swoich Konstytucji, ale nie wdrożyły jeszcze przepisów wykonawczych (zob. paragraf 48 powyżej). Z związku z tym już w momencie wystąpienia okoliczności faktycznych istniał prawie konsensus wśród wszystkich Państw-członków Rady Europy, spośród których znaczna większość uznała już prawo do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania w swoim ustawodawstwie i stosowanej przez nie praktyce.

104. Co więcej Trybunał zauważa, że po wystąpieniu okoliczności faktycznych niniejszej sprawy kolejne dwa Państwa członkowskie przyjęły ustawy ustanawiające prawo do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania, w rezultacie Azerbejdżan i Turcja zostały jedynymi dwoma Państwami członkowskimi, które tego jeszcze nie dokonały. Ponadto Trybunał pragnie zauważyć, że Armenia, po zwolnieniu skarżącego z więzienia i wniesieniu niniejszej skargi, także uznała to prawo.

105. Trybunał wskazuje równie ważne zmiany dotyczące uznawania prawa do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania na różnych forach międzynarodowych. Najważniejszą z nich jest interpretacja postanowień Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (art. 8 i 18), podobnych do postanowień Konwencji (art. 4 i 9), przez Komitet Praw Człowieka ONZ. Początkowo Komitet Praw Człowieka ONZ przyjął to samo podejście co Komisja Europejska, wyłączając prawo do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania z zakresu art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych. Jednakże w 1993 r. w Uwadze Ogólnej nr 22 zmienił swoje początkowe podejście i uznał, że prawo do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania może wynikać z art. 18 w zakresie, w jakim obowiązek stosowania siły zagrażającej życiu rodzi poważny konflikt z wolnością sumienia i prawem

do uzewnętrzniania wyznania i przekonań. W 2006 r. Komitet Praw Człowieka ONZ odmówił zastosowania art. 8 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych w dwóch sprawach przeciwko Korei Południowej dotyczących osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania i rozpatrzyła skargi tych osób wyłącznie w oparciu o art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, stwierdzając, że doszło do naruszenia tego przepisu z tytułu skazania skarżących za odmowę służby wojskowej ze względów sumienia (zob. paragrafy 59-64 powyżej).

106. W odniesieniu do Europy należy wspomnieć podpisanie w 2000 r. Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej, która weszła w życie w 2009 r. Podczas gdy pierwszy ustęp art. 10 Karty powtarza art. 9 § 1 Konwencji niemalże dosłownie, jej drugi ustęp wyraźnie stanowi, że „[u]znaje się prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa” (zob. paragraf 57 powyżej). Tak wyraźny dodatek jest niewątpliwie zamierzony (zob. *mutatis mutandis* sprawę *Christine Goodwin*, op. cit., § 100, oraz sprawę *Scoppola*, op. cit., § 105) i odzwierciedla jednomyślne uznanie prawa do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania przez Państwa członkowskie Unii Europejskiej oraz wagę tego prawa we współczesnym społeczeństwie europejskim.

107. W Radzie Europy zarówno Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy (ZPRE), jak i Komitet Ministrów wielokrotnie wzywały do uznania prawa do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania Państwa członkowskie, które jeszcze tego nie dokonały (zob. paragrafy 51-55 powyżej). Ponadto uznanie prawa do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania stało się warunkiem wstępnym dla nowych Państw członkowskich dążących do wstąpienia do tej organizacji (zob. np. paragraf 50 powyżej). W 2001 r. po ponownym wezwaniu Państw ZPRE oświadczyło, że prawo do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania stanowi podstawowy aspekt prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania zagwarantowanego przez Konwencję (zob. paragraf 52 powyżej). W 2010 r. Komitet Ministrów, powołując się na zmiany w orzecznictwie Komitetu Praw Człowieka ONZ i postanowienia Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej także potwierdził taką interpretację pojęcia wolności sumienia i wyznania zagwarantowanej przez art. 9 Konwencji i zalecił, by Państwa członkowskie zagwarantowały osobom powołanym do służby wojskowej prawo do uzyskania statusu osoby odmawiającej służby wojskowej ze względu na przekonania (zob. paragraf 55 powyżej).

108. W związku z powyższym Trybunał stwierdza, że od czasu decyzji Komisji w sprawie *Grandrath przeciwko Republice Federalnej Niemiec* oraz kolejnych jej decyzji, prawo krajowe zdecydowanej większości Państw-członków Rady Europy oraz odnośne instrumenty międzynarodowe,

ewoluowały w taki sposób, że w momencie wystąpienia okoliczności faktycznych sprawy, w Europie i poza nią istniał już praktycznie powszechny konsensus w tym zakresie. W świetle takiego biegu spraw nie można powiedzieć, że zmiana interpretacji art. 9 w związku z wydarzeniami, które miały miejsce w 2002-2003 r., była nieprzewidywalna. Jest to tym bardziej prawdziwe, jeśli wziąć pod uwagę, że Armenia była stroną Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych oraz, że wstępując do Rady Europy, zobowiązała się wprowadzić ustawę uznającą prawo do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania.

109. W związku z powyższym i zgodnie z podejściem „żywego instrumentu” Trybunał przyjmuje stanowisko, że nie jest możliwe potwierdzenie orzecznictwa ustalonego przez Komisję oraz że nie należy dłużej interpretować art. 9 w związku z art. 4 § 3 literą (b). Co za tym idzie, skargę skarżącego należy rozpatrzyć wyłącznie w oparciu o art. 9.

110. W tym zakresie Trybunał zauważa, że art. 9 nie zawiera wyraźnego odniesienia do prawa do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania. Niemniej jednak Trybunał uznaje, że w przypadku gdy odmowa służby wojskowej jest motywowana silnym i niemożliwym do przewyższenia konfliktem między obowiązkiem służenia w wojsku a sumieniem danej osoby lub jej głębokimi i szczerymi wierzeniami religijnymi bądź innymi, odmowa ta stanowi przekonanie lub wierzenie o wystarczającej mocy przekonywania, powadze, spójności i istotności, by mogła wejść w zakres gwarancji art. 9. (zob. *mutatis mutandis* sprawę *Campbell i Cosans przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, 25 lutego 1982 r., § 36, Seria A nr 48, oraz dla rozróżnienia sprawę *Pretty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 2346/02, § 82, ETPC 2002-III). Czy i w jakim zakresie odmowa służby wojskowej wchodzi w zakres działania tego przepisu należy rozpatrzyć w świetle szczególnych okoliczności sprawy.

111. W niniejszej sprawie skarżący jest członkiem Świadków Jehowy, ugrupowania religijnego, którego wierzenia obejmują przekonanie, że należy sprzeciwiać się służbie w wojsku nawet, jeżeli jest to służba niezwiązana z noszeniem broni. W związku z powyższym Trybunał nie widzi powodu, by poddawać w wątpliwość, że odmowa służby wojskowej przez skarżącego była motywowana szczerymi wierzeniami religijnymi, które w sposób poważny i w stopniu niemożliwym do przewyższenia stały w sprzeczności z ciążącym na nim obowiązkiem odbycia służby wojskowej. W związku z tym i w przeciwieństwie do stwierdzenia Rządu (zob. paragraf 81 powyżej) sytuacja skarżącego musi być odróżniona od sytuacji dotyczącej obowiązku, który nie niesie za sobą żadnych następstw wobec sumienia skarżącego, takiego jak powszechny obowiązek podatkowy (zob. sprawę *C przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 10358/83, Decyzja Komisji z dnia 15 grudnia 1983 r., DR nr 37, s. 142). Należy zatem stwierdzić, że art. 9 ma zastosowanie do sprawy skarżącego.

2. Zgodność z art. 9

(a) Czy doszło do ingerencji

112. Trybunał stwierdza, że niestawienie się przez skarżącego do odbycia służby wojskowej stanowiło uzewnętrznienie jego wierzeń religijnych. Skazanie go za uchylanie się od służby wojskowej stanowiło więc ingerencję w jego wolność do uzewnętrzniania wyznania, zagwarantowaną przez art. 9 § 1. Taka ingerencja jest sprzeczna z art. 9, chyba że jest ona „przewidziana przez ustawę”, dąży do osiągnięcia jednego lub większej liczby uprawnionych celów określonych w ustępie 2 oraz jest „konieczna w społeczeństwie demokratycznym” (zob. m.in. sprawę *Buscarini i Inni przeciwko San Marino* [Wielka Izba], skarga nr 24645, § 34, ETPC 1999-I).

(b) Czy ingerencja była uzasadniona

(i) Przewidziana przez ustawę

113. Trybunał przypomina swoje utrwalone orzecznictwo, a mianowicie, że wyrażenie „przewidziana przez ustawę” wymaga po pierwsze, by zaskarżone działanie posiadało podstawę w krajowych przepisach prawa. Odnosi się ono też do jakości przedmiotowego prawa, wymagając, by było ono dostępne wszystkim zainteresowanym osobom i sformułowane na tyle dokładnie, by umożliwić im – jeśli zajdzie taka potrzeba po udzieleniu odpowiedniej porady – przewidzenie, w stopniu, w jakim jest to rozsądne w przedmiotowych okolicznościach, konsekwencji danego działania i regulowanie ich postępowania (zob. m.in. sprawę *Gorzelić i Inni przeciwko Polsce* [Wielka Izba], skarga nr 44159/98, § 64, ETPC 2004-I).

114. Trybunał zauważa, że skarżący został skazany w oparciu o art. 75 kodeksu karnego w ówczesnym brzmieniu, który przewidywał karę za uchylanie się od służby wojskowej. Zauważa także, że w momencie skazania skarżącego nie istniało prawo dotyczące służby zastępczej i zarówno Konstytucja Armenii, jak i Ustawa o odpowiedzialności wojskowej wymagały, by wszyscy mężczyźni w wieku pomiędzy 18 a 27 rokiem życia odbyli służbę wojskową, chyba że zostali uznani za niezdolnych fizycznie do takiej służby. Trybunał stwierdza, że przepisy te były wystarczająco wyraźnie sformułowane, a ich dostępność nie stanowi przedmiotu sporu.

115. Jest prawdą, że można się dopatrzeć niespójności między wyżej wymienionymi krajowymi przepisami prawa a zobowiązaniem podjętym przez władze armeńskie w momencie wstąpienia do Rady Europy, by przyjąć ustawę o służbie zastępczej w terminie trzech lat od momentu

wstąpienia, oraz by w międzyczasie ułaskawić wszystkie osoby odmawiające służby wojskowej ze względu na przekonania, skazane na kary pozbawienia wolności, umożliwiając im w zamian odbycie cywilnej służby zastępczej w momencie wejścia w życie tej ustawy (zob. paragraf 50 powyżej). Niemniej jednak Trybunał nie uznaje za konieczne, by rozstrzygnąć oczywisty konflikt między krajowymi przepisami prawa a międzynarodowym zobowiązaniem Armenii. W obecnym kontekście nie uważa także, by zachodziła potrzeba orzekania w sprawie domniemanego niespełnienia przez władze obowiązku przestrzegania postanowień Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (zob. paragraf 59 powyżej).

116. W związku z powyższym, na potrzeby niniejszej sprawy oraz w świetle ustaleń dotyczących konieczności ingerencji (zob. paragrafy 124-128 poniżej), Trybunał pozostawia kwestię, czy ingerencja była przewidziana przez ustawę, otwartą.

(ii) Uprawniony cel

117. Rząd powołał się na potrzebę ochrony porządku publicznego, a co za tym idzie praw innych osób. Niemniej jednak Trybunał nie uznaje powołania się Rządu na te cele za przekonujące w stosunku do okoliczności sprawy, zwłaszcza biorąc pod uwagę, że w momencie skazania skarżącego władze armeńskie zobowiązały się już do wprowadzenia cywilnej służby zastępczej, a zatem także w sposób dorozumiany do nieskazywania nowych osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania (zob. paragraf 127 poniżej). Jednakże Trybunał stwierdza, że nie zachodzi potrzeba ostatecznego ustalenia, czy cele, na które powołał się Rząd, były uprawnione w rozumieniu art. 9 § 2, jako że nawet zakładając, że były one uprawnione, ingerencja w każdym razie była niezgodna z tym przepisem z powodów przedstawionych poniżej.

(iii) Konieczna w społeczeństwie demokratycznym

118. Trybunał przypomina, że zgodnie z gwarancją zawartą w art. 9, wolność myśli, sumienia i wyznania stanowi jeden z fundamentów „społeczeństwa demokratycznego” w rozumieniu Konwencji. Wolność ta, w swoim aspekcie religijnym, stanowi jeden z najbardziej kluczowych elementów tworzących tożsamość osób wierzących i ich pogląd na życie, ale jest także cenną wartością dla ateistów, agnostyków, sceptyków i osób neutralnych poglądowo. Zależy od niej pluralizm nierozzerwalnie powiązany ze społeczeństwem demokratycznym, który przez stulecia został osiągnięty wysokim kosztem. Wolność ta obejmuje między innymi wolność posiadania lub nieposiadania poglądów religijnych oraz praktykowania lub niepraktykowania religii (zob. sprawę *Kokkinakis przeciwko Grecji*, 25 maja 1993 r., § 31, Seria A nr 260-A; sprawę *Buscarini i Inni*, op. cit., § 34; oraz

sprawę *Leyla Şahin przeciwko Turcji* [Wielka Izba], skarga nr 44774/98, § 104, ETPC 2005-XI).

119. Podczas gdy wolność wyznania jest kwestią sumienia każdego człowieka, zakłada ona także między innymi wolność uzewnętrzniania wyznania indywidualnie i prywatnie lub wspólnie z innymi, publicznie i w otoczeniu tych, którzy podzielają takie wyznanie. Art. 9 wymienia różne formy, jakie przyjąć może uzewnętrznianie wyznania lub przekonań, a mianowicie uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne (zob. sprawę *Hasan i Chaush przeciwko Bułgarii* [Wielka Izba], skarga nr 30985/96, § 60, ETPC 2000-XI, oraz sprawę *Metropolitalny Kościół Besarabii [Metropolitan Church of Bessarabia] i Inni przeciwko Mołdawii*, skarga nr 45701/99, § 114, ETPC 2001-XII).

120. Trybunał wielokrotnie podkreślał rolę Państwa jako neutralnego i bezstronnego organizatora praktykowania różnych wyznań, wierzeń i przekonań oraz stwierdzał, że rola ta sprzyja utrzymaniu porządku publicznego, harmonii religijnej i tolerancji w społeczeństwie demokratycznym. Ciążący na Państwie obowiązek zachowania neutralności i bezstronności jest nie do pogodzenia z jakąkolwiek kompetencją Państwa do dokonywania oceny zasadności przekonań religijnych lub sposobów, za pomocą których są one wyrażane (zob. sprawę *Manoussakis i Inni przeciwko Grecji*, 26 września 1996 r., § 47, ETPC 1996-IV; oraz sprawę *Hasan i Chaush*, op. cit., § 78).

121. Zgodnie ze swoim utrwalonym orzecznictwem Trybunał pozostawia Państwom-stronom Konwencji pewien margines oceny przy podejmowaniu decyzji, czy i w jakim zakresie zachodzi potrzeba ingerencji. Ten margines oceny idzie w parze z europejskim nadzorem obejmującym zarówno przepisy prawa i decyzje je stosujące. Zadaniem Trybunału jest ustalenie, czy środki podjęte na szczeblu krajowym były uzasadnione co do zasady i proporcjonalne (zob. sprawę *Manoussakis i Inni*, op. cit., § 44; sprawę *Metropolitalny Kościół Besarabii i Inni*, op. cit., § 119; oraz sprawę *Leyla Şahin*, op. cit., § 110).

122. Aby ustalić zakres marginesu oceny w obecnej sprawie, Trybunał musi wziąć pod uwagę jej stawkę, a mianowicie potrzebę utrzymania prawdziwego pluralizmu religijnego, kluczowego dla przetrwania społeczeństwa demokratycznego (zob. sprawę *Manoussakis i Inni*, op. cit., § 44, oraz sprawę *Metropolitalny Kościół Besarabii i Inni*, op. cit., § 119). Trybunał może także uwzględnić wszelkie konsensusy i wspólne wartości wynikające z praktyk Państw-stron Konwencji (zob. *mutatis mutandis* sprawę *X, Y i Z przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, 22 kwietnia 1997 r., § 44, ETPC 1997-II, oraz sprawę *Dickson przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [Wielka Izba], skarga nr 44362/04, § 78, ETPC 2007-XIII).

123. Trybunał wskazał powyżej, że prawie wszystkie Państwa-członkowie Rady Europy, które stosowały lub nadal stosują obowiązkową służbę wojskową, wprowadziły alternatywy dla takiej służby celem

rozstrzygnięcia ewentualnych konfliktów między sumieniem jednostek a obowiązkiem wojskowym. W rezultacie, Państwo, które nie wprowadziło takich alternatyw, korzysta jedynie z ograniczonego marginesu oceny oraz musi przedstawić przekonujące i istotne powody, by uzasadnić wszelką ingerencję. W szczególności Państwo to musi wykazać, że ingerencja jest uzasadniona „nagłą potrzebą społeczną” (zob. sprawę *Manoussakis i Inni*, op. cit., § 44; sprawę *Serif przeciwko Grecji*, skarga nr 38178/97, § 49, ETPC 1999-IX; sprawę *Metropolitanny Kościół Besarabii i Inni*, op. cit., § 119; sprawę *Agga przeciwko Grecji (nr 2)*, skargi nr 50776/99 i 52912/99, § 56, 17 października 2002 r.; oraz sprawę *Oddział Moskiewski Armii Zbawienia [Moscow Branch of the Salvation Army] przeciwko Rosji*, skarga nr 72881/01, § 62, ETPC 2006-XI).

124. W obecnej sprawie Trybunał nie może pominąć faktu, że skarżący jako członek Świadców Jehowy dążył do uzyskania zwolnienia z obowiązku odbycia służby wojskowej nie dla korzyści osobistej czy wygody, ale na podstawie szczerych przekonań religijnych. Jako że w momencie wystąpienia okoliczności faktycznych w Armenii cywilna służba zastępcza nie była dostępna, skarżący nie posiadał innego wyboru, który pozwoliłby mu pozostać wiernym swoim przekonaniom, niż odmowa wcielenia do wojska, co naraziło go na poniesienie sankcji karnych. W związku z powyższym system istniejący w momencie wystąpienia okoliczności faktycznych niniejszej sprawy nakładał na obywateli obowiązek, który niósł za sobą potencjalnie poważne konsekwencje dla osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania i jednocześnie nie dopuszczał wyjątków ze względów sumienia oraz karał osoby, takie jak skarżący, które odmówiły odbycia służby wojskowej. Zdaniem Trybunału taki system nie zapewniał sprawiedliwej równowagi między interesami całości społeczeństwa a interesami skarżącego. Dlatego też Trybunał stwierdza, że nałożenie na skarżącego kary w okolicznościach, które nie uwzględniały wymogów jego sumienia i przekonań, nie może być uznane za działanie konieczne w społeczeństwie demokratycznym. Tym mniej może być to uznane za konieczne, gdy weźmie się pod uwagę, że istniały rozsądne i skuteczne rozwiązania alternatywne zdolne pogodzić sprzeczne interesy, co zostało wykazane w praktyce zdecydowanej większości Państw europejskich.

125. Trybunał przyznaje, że każdy system obowiązkowej służby wojskowej nakłada duży ciężar na obywateli. Obowiązek ten będzie akceptowalny, jeżeli jest stosowany w równy sposób wobec wszystkich oraz jeżeli zwolnienia z tego obowiązku oparte są na solidnych i przekonujących podstawach (zob. sprawę *Autio*, op. cit.). Trybunał stwierdził już, że skarżący posiadał solidne i przekonujące podstawy uzasadniające zwolnienie go z obowiązku odbycia służby wojskowej (zob. paragraf 111 powyżej). Trybunał również zauważa, że skarżący nigdy nie odmówił spełnienia ciężących na nim obowiązków obywatelskich. Wręcz

przeciwnie, wyraźnie wnioskował, by władze umożliwiły mu odbycie cywilnej służby zastępczej. W związku z powyższym skarżący był, z przekonujących powodów, przygotowany do dzielenia na równi obciążeń swoich rodaków odbywających obowiązkową służbę wojskową poprzez odbycie służby zastępczej. W świetle braku takiej możliwości skarżący musiał w zamian odbyć karę pozbawienia wolności.

126. Trybunał również przypomina, że „społeczeństwo demokratyczne” cechuje pluralizm, tolerancja i otwartość myślenia. Choć interesy indywidualne muszą czasami być podporządkowane interesom grupowym, demokracja nie oznacza, że poglądy większości muszą zawsze przeważać: musi być zachowana równowaga zapewniająca sprawiedliwe i właściwe traktowanie osób należących do mniejszości i unikająca nadużywania pozycji dominującej (zob. sprawę *Leyla Şahin*, op. cit., § 108). Dlatego też poszanowanie przez Państwo przekonań mniejszościowych ugrupowań religijnych, takich jak ta do której należy skarżący, poprzez zapewnienie im możliwości służenia społeczeństwu zgodnie z ich sumieniem, może zagwarantować spójny i stabilny pluralizm oraz promować harmonię i tolerancję religijną w społeczeństwie, a nie stwarzać niesprawiedliwe warunki lub doprowadzać do dyskryminacji, jak twierdzi Rząd.

127. Trybunał wreszcie zaznacza, że postawienie skarżącego w stan oskarżenia i uznanie go za winnego miało miejsce, gdy władze armeńskie oficjalnie podjęły się już, w momencie wstąpienia do Rady Europy, obowiązku wprowadzenia służby zastępczej w określonym terminie (zob. paragraf 50 powyżej). Ponadto podczas gdy obowiązek nieskazywania osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania w tym okresie nie był wyraźnie określony w opinii nr 221 ZPRE, można uznać, że był on dorozumiany z następującego sformułowania: „... w międzyczasie ułaskawić wszystkie osoby odmawiające służby wojskowej ze względu na przekonania, skazane na kary pozbawienia wolności, umożliwiając im w zamian odbycie cywilnej służby zastępczej w momencie wejścia w życie tej ustawy”. Takie zobowiązanie ze strony władz armeńskich wskazywało na uznanie, że możliwe jest wyrażenie wolności sumienia poprzez sprzeciwienie się służbie wojskowej oraz że konieczne było rozwiązanie tego problemu poprzez wprowadzenie środków alternatywnych, a nie karanie osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania. Dlatego też skazanie skarżącego za odmowę odbycia służby wojskowej ze względu na przekonania pozostawało w bezpośrednim konflikcie z oficjalną polityką reform i zmianami ustawodawczymi wprowadzanymi wówczas w Armenii w dążeniu do spełnienia jej międzynarodowych zobowiązań, a w związku z tym nie może zostać uznane za konieczne z uwagi na nagłą potrzebę społeczną. Tym bardziej, że ustawa dotycząca służby zastępczej została przyjęta niespełna rok po prawomocnym skazaniu skarżącego. Okoliczność, że skarżący został później zwolniony warunkowo, nie miała wpływu na jego sytuację, podobnie jak przyjęcie nowej ustawy.

128. W związku z powyższym Trybunał stwierdza, że skazanie skarżącego stanowiło ingerencję, która nie była konieczna w społeczeństwie demokratycznym w rozumieniu art. 9 Konwencji. Należy zatem stwierdzić, że doszło do naruszenia tego przepisu.

II. ZASTOSOWANIE ART. 41 KONWENCJI

129. Art. 41 Konwencji stanowi, co następuje:

„Jeśli Trybunał stwierdzi, że nastąpiło naruszenie Konwencji lub jej protokołów, oraz jeśli prawo wewnętrzne zainteresowanej Wysokiej Układającej się Strony pozwala na tylko częściowe usunięcie konsekwencji tego naruszenia, Trybunał orzeka, gdy zachodzi potrzeba, słuszne zadośćuczynienie pokrzywdzonej stronie.”

A. Szkoda

130. Skarżący wnioskował o 10.000 euro (EUR) z tytułu zadośćuczynienia za szkody niematerialne.

131. Rząd podniósł, że dochodzona kwota zadośćuczynienia z tytułu szkód niematerialnych była nadmierna. Ponadto skarżący nie udowodnił, że rzeczywiście poniósł jakąkolwiek szkodę niematerialną. Tak czy inaczej, stwierdzenie naruszenia powinno stanowić wystarczające słuszne zadośćuczynienie.

132. Trybunał uznaje, że skarżący niewątpliwie poniósł szkodę niematerialną w wyniku skazania go i pozbawienia wolności za odmowę służenia w armii ze względu na przekonania. Orzekając w oparciu o zasadę słuszności, Trybunał przyznaje skarżącemu 10.000 EUR w charakterze zadośćuczynienia za szkody niematerialne.

B. Koszty i wydatki

133. Skarżący ubiegał się o całkowitą kwotę 17.500 EUR z tytułu kosztów i wydatków, w tym 3.000 EUR z tytułu opłat prawnych w postępowaniach krajowych, 11.500 EUR z tytułu opłat prawnych w postępowaniach przed Izbą oraz 3.000 EUR z tytułu opłat prawnych w postępowaniach przed Wielką Izbą, włącznie z kosztami uczestnictwa w posiedzeniu. Skarżący przedłożył faktury dotyczące trzech prawników, jednego krajowego oraz dwóch zagranicznych, zawierające łączne sumy należne za każdą część pracy wykonanej do momentu wydania ostatecznego orzeczenia w jego sprawie włącznie.

134. Rząd podniósł, że skarżący mógł ubiegać się o zwrot kosztów i wydatków wyłącznie w stosunku do jego skarg w oparciu o art. 9, jako że skargi złożone w oparciu o pozostałe postanowienia Konwencji zostały uznane za niedopuszczalne. W każdym razie wniesione przez skarżącego roszczenie o zwrot kosztów i wydatków nie było należycie udokumentowane oraz nie wykazał on, że rzeczywiście poniósł te koszty. Faktury przedłożone przez skarżącego nie mogły być uznane za dowód płatności lub umowy między nim a jego prawnikami, by dokonać takiej płatności w przyszłości. Ponadto niedopuszczalne jest wnioskowanie o

zwrot przyszłych kosztów, takich jak koszty uczestnictwa w rozprawie. Co więcej opłaty prawnicze zostały zawyżone, przekraczały normy i były nierozsądne, a do tego skarżący zatrudnił nadmierną liczbę prawników, co spowodowało powielenie pracy. Na koniec Rząd podniósł zarzut, że dwaj zagraniczni prawnicy byli rezydentami Kanady, w związku z czym nie spełniali odpowiednich kryteriów, by móc reprezentować skarżącego.

135. Trybunał przypomina, że koszty prawne podlegają zwrotowi jedynie w zakresie, w jakim dotyczą one stwierdzonego naruszenia (zob. sprawę *Beyeler przeciwko Włochom* (słuszne zadośćuczynienie) [Wielka Izba], skarga nr 33202/96, § 27, 28 maja 2002 r. W obecnej sprawie wstępna skarga wniesiona przez skarżącego do Trybunału obejmowała liczne inne zarzuty w oparciu o art. 5 §§ 1, 3 i 5, art. 6 i art. 14 Konwencji, które zostały uznane za niedopuszczalne. Dlatego też roszczenie nie może zostać spełnione w całości i musi ono ulec zmniejszeniu. Niemniej jednak Trybunał nie zgadza się z Rządem, że roszczenia skarżącego nie zostały należycie udokumentowane ani też, że dochodzone opłaty były zawyżone lub nierozsądne. Nie zgadza się także ze zdaniem Rządu dotyczącym dwóch zagranicznych prawników, jako że oboje uzyskali zezwolenie na reprezentowanie skarżącego przed Trybunałem. Dokonując własnych obliczeń w oparciu o dostępne informacje, Trybunał przyznaje skarżącemu 10.000 EUR tytułem kosztów i wydatków.

C. Odsetki za zwłokę

136. Trybunał za słuszne uznaje wyznaczenie wysokości odsetek za zwłokę na podstawie marginalnej stopy procentowej Europejskiego Banku Centralnego powiększonej o trzy punkty procentowe.

W ZWIĄZKU Z POWYŻSZYM TRYBUNAŁ

1. *Orzeka* szesnastoma głosami do jednego, że doszło do naruszenia art. 9 Konwencji;

2. *Orzeka* szesnastoma głosami do jednego,

(a) że pozwane Państwo ma wypłacić skarżącemu przed upływem trzech miesięcy następujące kwoty, przeliczone na dramy armeńskie według kursu obowiązującego w dacie rozliczenia:

(i) kwotę 10.000 EUR (dziesięć tysięcy euro) z tytułu zadośćuczynienia za szkody niematerialne, powiększoną o wszelkie kwoty należne tytułem opodatkowania;

(ii) kwotę 10.000 EUR (dziesięć tysięcy euro) z tytułu kosztów i wydatków, powiększoną o wszelkie kwoty należne tytułem opodatkowania;

(b) że od momentu upływu wyżej wskazanego terminu trzech miesięcy aż do momentu uregulowania należności, należne będą odsetki zwykłe od określonych powyżej kwot, naliczone według stopy równej marginalnej stopie procentowej Europejskiego Banku Centralnego obowiązującej w tym okresie, powiększonej o trzy punkty procentowe;

3. *Oddala* jednomyślnie pozostałą część żądania skarżącego w zakresie słusznego zadośćuczynienia.

Sporządzono w języku angielskim i francuskim, i ogłoszono na rozprawie w Pałacu Praw Człowieka, w Strasburgu, dnia 7 lipca 2011 roku.

Vincent Berger
doradca prawny

Jean-Paul Costa
Przewodniczący

Zgodnie z treścią art. 45 § 2 Konwencji oraz art. 74 § 2 Regulaminu Trybunału, do niniejszego wyroku załączone zostaje następujące zdanie odrębne Sędzi Gyulumyan.

J.-P.C.
V.B.

ZDANIE ODRĘBNE SĘDZI GYULUMYAN

[Paragrafy 1-8 zdania odrębnego pominięte]